

ЗА „НЕНАПИСАНИ МЕМОАРИ“ И ТЯХНАТА АВТОРКА

Катя Ман е родена през 1883 година в семейството на професора по математика в Мюнхенския университет Алфред Прингсхайм. Родителският дом на „Арцисипрасе“ в Мюнхен е бил широко отворен за артистичния свят от това време. Чести гости в този дом са били художниците Ленбах, Каулбах и Шук, както и музикантите Рихард Щраус и Шилингс. Бащата е бил един от най-горещите почитатели на Рихард Вагнер, с когото поддържал личен контакт. По настояване на бащата тя следва без охота математика — при своя баща слуша лекции по математика, а при прочутия Рьонтген — физика. Заниманията с висша математика са приключени завинаги — през 1905 година Катя Ман свързва съдбата си с Томас Ман, вече утвърдил успешно името си с „Буденброкови“. Тя е майка на шест деца и през „прекалено дългия си живот“, както се изразява на старини, тя се придържа о „строго личната сфера“ — тя е майка на деца, едно от които завършва жизнения си път трагично, и съпруга на именит писател, с когото неизменно дели и радостите от възхода, и горчивините на дългия емигрантски живот. Тя не желае и след смъртта на съпруга си да публикува спомени за жизненото и творческото дело на Томас Ман. Напразни са били молбите и увещанията на близки да изпълни това задължение. Защото в това семейство, където всички пишели, все трябвало един от него да не пише. Към края на живота си (доживяла дълбока старост — починала на 94 години), в разговор с най-малкия си син Михаел и литературката Елизабет Плесен, тя поднася своите „ненаписани мемоари“. В тези „ненаписани мемоари“ непринудено и правдиво, на места с лек хумор и с подчертано чувство за мярка тя ни възпроизвежда жизнения път на съпруга си, творческия му процес и метод, отношенията с брат му Хайнрих Ман, епохата, през която са живели с Томас Ман. Изумително е чувството ѝ за такт и дискретност — тя съзнателно остава в „сянка“ до именития си съпруг, особено що се отнася до творческата му работа. А нейният разказ, разкривайки бурните събития на това столетие, разкрива идейното развитие на Томас Ман и в политическо отношение. И встъпвайки в „приключението“, подготвено от нейния син и споменатата литературка, тя, без да иска, е написала мемоари с литературна стойност.

Борислав Филипов

МОИТЕ НЕНАПИСАНИ МЕМОАРИ

КАТЯ МАН

През моя дълъг, прекалено дълъг живот аз винаги съм се придържала о строго личната сфера. Никога не съм се изявявала — намирах, че не подобава. Във връзка с това казвам: В това семейство трябва да има един човек, който да не пише.

А туй, дето сега се впускам в това интервю, трябва да се припише изключително на моята слабост и добродушност.

1970 г.

В 1912 година аз получих леко възпаление на белия дроб. Беше катар на върха на белия дроб, неизлекувана калцирана туберкулоза, но трябваше да прекарвам много пъти на лечение във висока планина. Най-напред ме пратиха за половин година, от март до септември, в горския санаториум в Давос, през следващата година за няколко месеца в Меран и Ароза и най-после — беше след войната — още веднъж за шест седмици в Клавадел при Давос. Но аз не бях тежко болна. Нямахме опасност за живота ми и по всяка вероятност историята щеше да се справи от само себе си, ако нямаше възможност и средства да пребивавам в санаториуми. Знае ли човек? Обичай беше, ако имаха средства, болния да го пратят в Давос или Ароза.

Мъжът ми ме посети през лятото на 1912 година в Давос и беше така силно впечатлен от цялата среда и от всичко, което му разказах, че веднага се породи у него замисъл да напише новела за Давос, нещо като гротесков отзвук и антипод на „Смърт във Венеция“. Заплануваната новела се превърна след това във „Вълшебната планина“. Пак творбата е поискана това.

Той беше планирал един триптих-новела върху Еразъм, друга върху Йосиф и трета върху Филип II, които заедно трябваше да съставят скромен том. Но нещата си имаха свои собствени планове. От едната новела стана тетралогия, а до другите въобще не се и стигна.

И така, той ме посети в Давос и самото му пристигане всъщност беше точно такова като това на Ханс Касторп. И той слезе в селото Давос, и аз го посрещнах долу точно така, както прави неговият братовчед Цимсен. След това се изкачихме в санаториума и бързахме безкрайно, както братовчедите. Аз бях там месеци наред и отворих едни уста, и разказвах стотици неща, и все повтарях: „Толкова е приятно да можеш най-сетне да поговориш с някого.“ Тогава му показах различни типове; аз му ги и описах. След това той ги използва, като промени само имената им.

Две мои познати, едната госпожа Плюр и нейната приятелка, госпожа Мауз, Томас Ман ги възприе като госпожа „Щор“ и госпожа „Илтис“. Госпожа Плюр беше ужасно ординерна и аз бях удивена (както Ханс Касторп), че човек може да бъде така болен и при това толкова ординерен. Истинските имена на двете дами Плюр и Мауз аз намирах за много по-хубави, отколкото Щор и Илтис, но Томас Ман не можеше да ги назове с действителните им имена.

След това му показах благородника-ездач, този с ужасната кашлица, мрачната испанка „Tous — les — des“¹, чийто по-възрастен син беше тежко болен. Вторият ѝ син дойде на посещение и се разболя тежко и той веднага. Йесен като „придворен съветник Беренс“ ми го обясни, като ми каза: „Знаете ли, климатът тук е много благоприятен против болестта, при обстоятелства е благоприятен за избухване на болестта. В някои случаи той я предизвиква. При тези два случая климатът доведе до избухване на болестта.“ И двамата загинаха. Жената беше ужасно мрачна, облечена винаги в черно по подобие на Елеонора Дузе и обикаляше без отдих из градината. Тя знаеше малко френски и зърнеше ли някого, го заговарваше: „Vous savez, tous les des“². Това беше „Tous — les — deux“.

След това старшата сестра с ечемика в окоото. Са, да, как се казваше? В книгата тя се нарича „фон Милендок“. Тя имаше едно такова благородническо име. И самият „Йенсен“, с неговата маслена живопис, нали? И тази със свирещия пневмоторакс, „Хермине Клеефелд“, така се наричаше тя, смятам аз, даже в действителност и тази „Леви“, и тази другата от „дружеството с половин бял дроб“. Разказвах му също така и за тази, която по-често на твърде прилично „Господин Албин“ беше в Ароза. „Господин Албин“, който все се надуваше, който все бърникаше револвера и искаше да се застреля. Освен това той изяждаше и раздаваше толкова много праднини. Някои други характери в романа произхождат от моето пребиваване в Ароза.

Нарочно пишех на мъжа си дребни подробности, защото знаех, че той работи над книгата. Той започна книгата веднага след своето първо посещение в Давос, а когато след това бях в Ароза, той беше написал вече цели купища. В писмата, които всички са загубени, има много подробности. За германистите би била находка и лакомство възможността да се сравняват тези писма с „Вълшебната планина“. Това обаче не могат и не вреди никак. Германистите сравняват и без друго твърде, твърде много.

¹ И двамата. Бел. прев.

² И двамата. Бел. прев.

Имаше в Давос мадам Chauchat, която тръшкаше винаги вратата. В началото тя действително твърде много засягаше, обиждаше и ядосваше мъжа ми с това нейно тръшкане на вратата, но след това у него се породило някакво чувство за разбиране на нейните прелести. Тази жена, пациентка от славянски, руски произход, трябва да му е напомнила за този славянски младеж Прибислав Хиппе, един негов бивш съученик. Сигурно историята с Прибислав и молива се е случила в училищния двор. Една реминисценция, която жената е събудила у моя мъж, но той не ѝ е връщал никога молив. Ханс Касторп е този. Чувствата на Томас Ман към мадам Chauchat не отиваха толкова надалеч, освен това той беше дошъл да ме посети. Той само я е наблюдавал и тя му е харесала много. Той не я е чакал цели седем години, а и през Валпургиевата нощ не я чакал, тъй като не я е преживял, защото ме посети през лятото, през месец юни, не е и започнал флирт с жената. Аз му разказах само как придворният съветник рисува слепешком върху хартията свинчето. Туй трябва да се е случило при някакво забавление.

Вярно е, че Йенсен го е прегледал и казал веднага: „Вие имате тук едно място и бихте сторили много добре, ако останете тук с вашата жена половин година.“

Мъжът ми написал писмо на нашия домашен лекар в Мюнхен и той му отговорил с писмо: „Аз ви познавам много добре, вие бихте били първият, който при преглед в Давос не би показал следа от такова заболяване. Върнете се веднага. Вие няма какво да търсите в Давос.“

И историята със стрептококите е истинска. Случвало ми се е, че Йенсен не можеше да обясни защо поддържах постоянна температура, при все че лечението беше толкова напреднало. Той ми беше взел кръв и вкарал в нея някаква култура, а след това дойде и каза: „Това са стрептококи.“ Но аз смятам, че това беше глупост.

Сетембрини мъжът ми познаваше отругаде, а и психоаналитика, който изнасяше цикъл от беседи върху любовта като болестотворна сила, го нямаше тук. Това са измислици. При образа на Кроковски Томас Ман е мислил малко за д-р Бирхер от Цюрих. Имаше един асистент в Давос на име Миюлер, който беше свършено друг.

И Нафта нямаше. Нафта, такъв, какъвто си е, е измислена фигура. В края на 1922 г. ние бяхме във Виена. Бяхме се настанили в хотел „Империял“ и тогава ни посети Георг Лукач. Той живееше в изгнание във Виена, защото беше замесен в унгарското въстание на Бела Кун през 1919 г. Той разви веднага своите теории обърнат, към нас, говори непрекъснато, и така престоя цял час в нашата стая. Моят мъж не можа да вземе думата; той успя да каже: „Да, да, това беше наистина много интересно.“ Тогава Лукач излезе.

Това беше всичко, което той знаеше за Лукач. По-късно Лукач написа една много хубава и твърде умна книга върху Томас Ман, но мъжът ми го е виждал и слушал в живота си само един път. След това никога не е говорил за Лукач, не е мислил за него.

Когато ми прочете главата за Нафта с обрисовката на неговата личност, аз казах: „Мислил ли си всъщност за Лукач?“

„Не, как така?“

„Не знам, Нафта ми напомня за него.“

„Никак не съм възнамерявал това, но може и Лукач да ми се е мяркал.“

Естествено само възникнала на Нафта и неговият дар да преподава без отиди напомнят за Лукач. Цял час го беше слушал и гледал! Но странното у него се състоеше именно в това: той схващаше и разбираще всеки човек веднага. Той не наблюдаваше хората, за да ги нарисова сетне. Видеше ли някого веднъж, той го и възприемаше, и появеше ли се образ, на който този някой отговаряше, той си беше свършил работата, но не преднамерено — за такова нещо и дума не може да става. Така беше и със семейството на стария Крул. Като го попитах за модела, Томас Ман отговори: „Наблюдавах го веднъж половин час в един кораб на Рейн.“

Поначало нещата се слагаха така у него: Той можеше да нарисова всеки човек, когото веднъж е възприел, и то така, че аз го разпознавах веднага и даже тогава, когато не е целял да отличи образа.

Томас Ман пишеше твърде бавно. Но което напишеше, оставяше непроменено. Той почти никак не променяше. Той се подготвяше винаги твърде обстойно. Моят мъж не пишеше никога вечер, докато Хайнрих пишеше и вечер. Само преди обяд работеше. Неговата програма на

деня беше твърде дисциплинирана, проста и протичаше винаги еднакво. От девет до дванадесет часа пишеше, след това се разхождаше, обядваше, след обяда четеше вестник, изпушваше още една пура и тогава почиваше. След чая излизаше още веднъж на разходка, четеше и извършваше подготвителните работи, четивата за своята собствена продукция и свършваше туй, което той наричаше „изискване на деня“. Само трите часа преди обяд бяха определени за продуктивна работа. Той пишеше всичко на ръка и ако през деня беше написал две страници, то беше особено много.

Върху техниката на работата мъжът ми не е говорил никога с мен. При случай той ме е посещавал в своите планове. Върху някои работи сме беседвали, но никога не съм му давала съвети, с изключение на „Вълшебната планина“, където владеех темата. Никога не съм сътрудничела в написването на неговите книги.

Мъжът ми знаеше много стихотворения наизуст — преди всичко стихотворения от Платен и Гюте. При случай той ги декламираше с удоволствие.

Нобеловата награда не се стори никому като свършена изненада. От дълго време ставаше дума да му се присъди и една година преди това Томас Ман беше посочен като кандидат. Решителен глас за получаването на Нобеловата награда имаше един германист на име Бюк, професор Бюк. Професор Бюк никак не харесваше „Вълшебната планина“. Когато книгата излезе през 1924 г., той писа, че тази книга била така едностранчива и изключително немска, че за съжаление няма да бъде преведена на никой чужд език. Но ето че книгата, която „не можеше да бъде преведена на никой чужд език“, бе преведена на всички езици и представляваше подчертан световен успех, първият успех на моя мъж. Преди това Томас Ман беше известен, но „Вълшебната планина“ изгради фактически неговата международна значимост. За нея той и получи наградата. Но деспотичният господин Бюк не искаше да го възприеме и в документа пише, че наградата се присъжда на Томас Ман на първо място заради „Буденброкови“.

Бонди ни телефонира веднага от Стокхолм и аз отпътувах заедно с мъжа ми, за да присъствам на тържеството. То беше, както се казва тук, „уникално“, защото един път се случваше, и беше твърде интересно. Другите носители на наградата също присъстваха. Награденият за физика беше дук дьо Бройли, един значителен учен от Париж, а другите носители на наградата бяха американци. Един от тях застана с ръце в джобовите и каза съвсем нахално и глупаво: „I can't see any particular reason why I should have the prize but anyway it is a great pleasure for me to be here.“³ Истинското тържество беше естествено много празнично, но и твърде комично. Кралят седеше на своя стол, трона. Носителите на наградата бяха облечени във фракове и казаха по няколко думи. След това бяха извиквани един след друг, трябваше да се приближат до трона и крал Густав им връчваше диплома. Ала когато френският дук следваше да получи диплома, кралят стана и направи няколко крачки насреща му. Това намерих за погрешно.

След това се състоя вечерята, тържествената вечеря. Беше наредено тъй, че кралят можеше да седи само до лица от благороднически произход — не например до съпругата на някой носител на наградата или до някой от другите почетни гости, а трябваше да седи до дами от висшата аристокрация, защото беше голяма вечеря. И тъй, той седеше до две дърти принцеси. Масата беше наредена много празнично, беше покрита с разкошна покривка от дамаска, а всички ние дяхме от сребърни чинии. Кралят обаче имаше пред себе си върху тая дамаска една допълнителна покривка с дантели и се хранеше сам от златна чиния. Много прислужници поднасяха ястията, но зад краля стоеше неговият телохранител, който го обслужваше лично. Такива бяха обичаите. Беше наистина смешно, но всичко беше много хубаво и тържествено и естествено ние бяхме в повишено настроение.

Отношението на Томас Ман към Любек или по-добре отношението на любекчани към Томас Ман беше една глава сама за себе си през целия му живот. Както сенаторката Ман, неговата майка, както Герда Буденброк, Ханс и Тонио, така и той беше чужда птица там. Той обичаше много майка си и беше страхотно привързан към нея. Когато се запознах с нея, тя не беше вече така атрактивна, но виждаше се, че е била много красива. Чертите на лицето ѝ бяха много добре

³ „Не виждам особена причина защо аз трябва да получа наградата, но във всеки случай голямо удоволствие за мен е да бъда тук“. Бел. прев.

изрязани — тя беше южен тип, полубразилски. И майка ѝ, починала млада, трябва да е била твърде красива. Още като дете тя пристигнала с баща си в Любек. След това е била настанена в този девически институт, който моят мъж е описал в „Буденброкови“, и там са се случвали точно такива неща, както със Зесами Вайхбротт, със „Захарницата“ и с всички други. После, твърде млада, тя се омъжила за сенатора или консула Хайрих Ман и е била подчертано артистично надарена. Тя свиреше много добре на пиано и пееше. Моят мъж се е запознал всъщност с цялата немска песенна литература чрез майка си. Докато тя е свирела и пеела, той е бил до нея, така както малкият Ханс. Освен това и като художничка не беше съвсем бездарна. Когато в семейството се рисуваха някакъв портрет и той не ѝ харесваше, тя го поправяше. Не знаа дали е било нужно за портрета, но знаа, че просто малко го прерисуваше. Тя беше даровита и красива.

В Мюнхен, закъдето са заминали тя и децата ѝ след смъртта на сенатора Ман, тя беше все още твърде много жадна за живот. Около тях имаше кръг от разни господа — историк на изкуството, нумизматик и други. И тези господа се колебаеха кого да ухаждат собствено — дъщерите или майката. А дъщерите някак си страдаха от това, дето майката отдаваше толкова значение на женствеността и имаше почитатели.

В дома идваше и д-р Лйор, много образован, приятен мъж, дребен на ръст. И той се колебаеше, смятам аз, между майката и дъщерята Лула, по-възрастната сестра на мъжа ми, която всъщност се наричаше Юлия. Все пак той се ожени за дъщерята. Тази женитба не беше брак по любов, а по разум. Той имаше много добро положение като банков директор. Когато ние се оженихме, майката на мъжа ми живееше вече в Аугсбург. От Аугсбург моята свекърва замина за село — за Полинг, където живееха людето, на име Швайгхардтс. Мъжът ми ги прослави, много или малко, във „Фаустус“ под името Швайгешил. Там тя живееше за децата си в спомен.

Мъжът ми чувствуваше майка си по-близка, отколкото баща си. Това се отнася и за Хайрих. Той е уважавал баща си и го е виждал приблизително така, както Томас Буденброк, на когото естествено е придал много нещо от себе си. Бащата трябва да е бил много даровит, общителен и човек с интереси. Мъжът ми съжеляваше, че го е разочаровал до известна степен, защото е бил лош ученик и съвсем неподходящ за търговия, с която всъщност е трябвало да се занимава. Фирмата след смъртта на шефа била закрита. И въпреки това аз вярвам, че мъжът ми е бил по-близък на баща си, отколкото Хайрих. Отношенията между братята са били още от самото начало много страни. Братята (разликата във възрастта им беше четири години) не са си говорили цяла година още в Любек; това съм чула от мъжа си. Отвърнали са се били напълно един от друг. Не знаа причината за тогавашното им мълчание. Хайрих след завършване на училището станал книжар. После сменил книжарницата с издателско дело при С. Фишер в Берлин. Но един ден и там преустановил работата, за да отпътува за Италия. Моят мъж останал в Любек, за да завърши шестокласното си образование — той не е стигнал в училището по-надалеч, както е известно. Майката живеела вече в Мюнхен с двете по-малки сестри и брат. За там заминал и той след тях. По това време бил много привързан към Хайрих, както се вижда от писмата. Той искал да го завари във Флоренция и му писал, че ще бъде много жалко, ако Хайрих отпътува преди той да пристигне там и дано срещата се осъществи. Тогава той отдавал голяма цена на обичуването си с по-възрастния брат. През годината, която прекарвали заедно в Рим, Палестрина, те били в много добри отношения и мъжът ми до известна степен се влияел от по-възрастния си брат.

Такива бяха отношенията им — те се колебаеха между привличане и отблъскване. А с годините и отблъскването растеше.

Аз се запознах с Хайрих едва след сватбата ни. Нашите отношения бяха много смешни — ние си говорихме през целия живот на „ви“. Хайрих беше най-странный човек, който можем да си представим. Той беше доста официален — някаква смесица от крайна съдържаност и неубуданост. Аз можех да му подражавам така добре и това ми правеше особено удоволствие. Едно от моите слова беше: „Ах! Богатите! Колко им е добре!“

И друго, което си бях измислила: „Къде е Нипа? Тя е в градината! Гърбавият е легнал върху нея. Известно е, че тя е нимфоманка!“

С този т о о н, нали? Малко носово, рязко и всяка сричка подчертана с афектирана прецизност.

Всичко аз се държах към него много приветливо и добре, т. е. ние се препирахме винаги преди Първата световна война. За да го ядосам, аз вземах обикновено страната на руските генерали. Братята по това време възмъжаваха всеки за себе си и бяха разделени и в политическо отношение. Защото Хайнрих беше ориентиран напълно франко-латински, докато моят мъж беше напълно немец по корени на културата, абсолютен немец. Той нямаше твърде установено отношение към френската литература. Той е чел на френски с доста голяма мъка и не твърде много. Скандинавската литература, и преди всичко руската, му беше много по-близка.

С есето на Хайнрих за Зола се стигна до разрыв, и то до разрыв, от който и двамата са страдали много. Трудно е да се каже кой от братята е страдал повече от братската крамола.

Това злощастно есе, чието начало действително беше обидно. Ако си спомняте: „Дело на онези, които ще пресъхнат рано, е да застанат още в началото на своите двадесет години самоуверено и с чувство за световна правда.“ Никой не забеляза така ясно, както моят мъж, кой е визиран с този пасаж. Това го засегна извънредно много и той взе тази първа част от статията премного надълбоко, повече, отколкото беше нужно. Защото полемиката с Хайнрих не го свари съвсем неподготвен. Братята са спорели много пъти, защото Хайнрих беше ориентиран напълно западно, докато моят мъж, макар и до избухването на войната да не е бил абсолютно националистически настроен, все пак през войната беше променил тогавашната си позиция и продължително време вярваше в легендите за зложелателството на другите държави, за обкръжаването на Германия и за нейното пропадане и залез. Без есето на Хайнрих за Зола той не би написал книгата „Размисли“. Цялата книга беше пропита от страстна полемика срещу брата. Идеята за литературата на цивилизацията, която фигура Хайнрих трябваше да преставлява повече или по-малко, обсебваше по-голямата част от книгата. Едновременно с това, докато пишеше книгата, Томас Ман се освобождаваше малко по малко от обесилите го идеи. В предговора, който написа накрая, той вече е дистанциран. Той се позова на собственото си сражение за отстъпление и считаше убелено, че това, което иде и трябва да дойде, е демокрацията. Той написа „Размисли“ от сърце и в края на краищата преодоля това, което застъпваше в тях. Братската вражда приключи и помиренето настъпи, когато Хайнрих заболя тежко през януари 1922 година.

Обикновено изпадахме във финансови затруднения, когато строяхме къща и тези затруднения трябваше да бъдат превъзможни по някакъв начин. Мъжът ми през целия си живот никога не е искал аванс от издател. Той казваше, че това го потиска и някак си му е нежелано. Но за жилището в Тюлц моят мъж се обърна след известно колебание към Сами Фишер, за да му отпусне аванс, ако желае.

„Ах, знаеш ли“, каза моят мъж накрая, „ще взема аванс от Фишер.“ И писа дълго, подробно писмо до Фишер: Имали сме по-големи разходи от тези, които сме предвиждали, в момента действително сме в оскъдица, но скоро ще излезе „Кралско височество“. Освен това той, Фишер, бил в преговори с много чуждестранни издателства и сигурно предстоят добри приходи. Накратко, ще му бъде много приятно, ако Фишер би могъл да го авансира с 3000 марки. Сами Фишер отвърна съобразително и утвърдително, но с възражението: „Очевидно Вие сте направили грешка при писането. Вие сте смятали естествено 30 000 марки.“ Защото той не можеше да си помисли, че един автор, който има такива успехи, ще пише така дълго, подробно писмо, изпълнено с мотивирания и извинения. Това характеризира и двамата по мил начин: голямата скромност на единия и действителната готовност за помощ и любезна отзивчивост на другия. Аз се разбирах добре с Фишер. Аз харесвах много Сами Фишер. Често съм спорела с него, но това е нормално при преговори. Не желаех моят мъж да ги води и когато отивах при Фишер, той веднага ми казваше: „Е, що за кама криете под плаща?“

Нашият дом в Мюнхен беше широко отворен и много приятели го посещаваха — често или по-рядко. Днес ми е трудно да изброя всички по име: Хесе, Хофманстал, Хауптман, Йозеф Понте, Бруно Франк, Ерих Бертрам, Жид Велекинд, Хайнрих Ман, Бруно Валтер, Густав Малер, Фуртвенглер и много, много други. Докато живеехме в Германия, мъжът ми често пътуваше из страната, за да изнася беседи. При пътуванията му из чужбина винаги съм го придружавала. Много пъти сме бивали във Венеция и Виена, после в Холандия и Англия и в Париж, за което пътуване Томас Ман написа „Парижката равностетка“. Били сме още и на много

други места в Европа. Естествено бях в Стокхолм през 1929 година, при връчването на Нобеловата награда.

Той пътуваше с удоволствие и аз също, доколкото бях свободна от грижи около децата, родителите ми и домакинството. И двамата обичахме Виена. А тогава тя имаше действително кръжок от поети. Ние познавахме всички. Хофманстал, с когото бяхме приятели още в Мюнхен, Шницлер, който вдъхваше доверие и притежаваше разбиране. Може би тези негови черти се дължаха на обстоятелството, че беше лекар по професия. Мъжът ми го харесваше много и проявяваше интерес към подробностите за всички негови книги. Особено „Лейтенант Густл“ е превъзходна новела. След това харесваше Беер-Хофман, когото аз не познавах много добре. Не познавахме Музил лично. Мъжът ми наскоро, като един от първите, написа много хубави неща за „Човек без качества“, а Музил се отблагодари, като писа по-късно през следващите години крайно пренебрежително за Томас Ман. Моят мъж ценеше много Хофманстал. Може би той го поставяше сред съвременните автори от своето и неговото поколение на по-високо стъпало, отколкото Херман Хесе, когото особено много обичаше. Трудно е да се каже. Но аз смятам, че най-любимият му беше Херман Хесе. Томас Ман беше чел с забележим интерес „Демиан“ естествено, без да знае, че зад псевдонима Синклер се крие Херман Хесе. Осведоми се сред приятелски кръг за този непознат Синклер, поразпита С. Фишер и узна, че Хесе бил донесъл ръкописа, че Синклер бил млад болен поет от Швейцария, нежелал да бъде обезпокояван. Томас Ман съжаляваше за това. Той искаше да съобщи на Синклер колко много му е харесал „Демиан“. В началото на двадесетте години се запознахме с Хесе в Мюнхен. Той ни посети с Нинон Долбин, по-късно негова жена. Ние бяхме много добри приятели. Хесе имаше някак си шеговито, добро разбиране за човека и притежаваше силно чувство за хумор, което винаги се правеше на мъжа ми. Той беше забавен и водеше охотно разговор. Мъжът ми почувствува „Игра на стъклени перли“ като побратимена книга с „Доктор Фаустус“. Аз не виждам такова нещо. Аз не съзирам такова изключително сродство, каквото той смяташе, че е открил. Но той ценеше особено много работите на Хесе и му помогна при присъждането на Нобеловата награда и чрез правото си на участие, което имаше като бивш носител на наградата. Той настояваше наградата да бъде присъдена на Херман Хесе.

Томас Ман обичаше Верфел много като човек и го ценеше като писател. Стефан Цвайг — не толкова. Много държеше за Герхард Хауптман, но повечето за драматурга, отколкото за романиста Хауптман. Хауптман, боже мой, той беше великолепен! Виждахме го често. Томас Ман го познаваше от по-рано, от Берлин. При С. Фишер го е виждал, а аз си спомням за него главно във връзка с нашите срещи в Боцен, Мюнхен и Хидензее.

В Боцен бяхме заедно две седмици. Хауптман правеше силно впечатление на моя мъж със своя странен и неясен начин на говорене. Той имаше такъв недостатък. Не изтъргваше думите, които искаше да каже, докрай. Той беше личност. Моят мъж забелязал този недостатък при случай и след това, докато бяхме още в Боцен, ми каза: „Знаеш ли аз не бях съвсем сигурен с кого ще се върне мадам Chanchat в Давос. Тя трябваше все пак да се върне с някакъв придружител, но с кого? Сега вече знам с кого.“

Тогава забелязах когото имаше предвид. Тази завалена реч и тези принудени маниери на култура, каквито ги имаше след това у Минхер Пееперкори във „Вълшебната планина“, ги притежаваше фактически Хауптман. Веднъж по-късно Маргарета, жената на Хауптман, ми каза, че тази фигура била сигурно най-красивият паметник за Герхард. Моят мъж го намираще за много внушителен. Нещо се излъчваше от него.

Към мен беше направо извънредно ласкав и мил. Още си спомням случая, когато исках да се върнем в Мюнхен, защото двете най-малки деца бяха още съвсем малки, а беше дошла и нова гувернантка.

„Ах, Томи“, казах аз, „сега ще трябва действително да се върнем у дома.“ Маргарета, съвсем възмутена, каза: „Наистина, Герхард, ако прекарваш с удоволствие някъде, никога не бих настоявала да си замина.“

На това Хауптман отвърна: „Но Маргарета, помисли си само за децата, за малките.“ Той ме разбра напълно и в Боцен чувствуваше симпатия към мен. Веднъж се връщахме въкъм

по двойки — мъжът ми с Маргарета, Хауптман с мен. Той беше малко натрапчив, но след това каза на мъжа ми: „Знаете ли, когато се движа с вашата жена, аз така силно се вълнувам.“

Съседството ни в Хидензее беше някак си неприятно, защото Хауптман беше кралят на Хидензее. Той ни беше достатъчно увещавал да дойдем там. Но той беше до такава степен недвусмисленият крал, че на нас ни се отдаваше незначително внимание. Живеехме в „Къщата при морето“ — „неговата къща“, — ала трябваше да се храним заедно с другите гости в трапезарията и получавашме твърде скромна храна, докато на Хауптман донасяха в стаята чудесни ястия. Цялата тази работа ни се струваше малко досадна.

Веднъж той беше в Мюнхен и всички: Хауптман, зълва ми, госпожа Юлия Лъор, която беше твърде префърцунена, и ние се връщашме вкъщи с нашата кола, твърде голяма кола. Хауптман беше малко дързък, защото, както обикновено, беше пил и когато зълва ми слезе от колата, той ѝ каза: „Довиждане, добра госпожо!“

Това много я засегна. Тя каза на брат си: „Мисля, че „добра госпожо“ се казва обикновено на чистачките, не намираш ли и ти, че е така?“

Тя държеше много на добри обноски по любовенски маниер. Моят мъж я с нарисувал в обрза на една от двете сестри Роле.

Когато Хауптман навърши седемдесет години, той празнува този си рожден ден цяла година от град на град. Един ден дойде ред и на Мюнхен. Най-напред имаше обяд в тесен кръг — Макс Халбе и жена му и ние взехме участие в обяда. Шампанското се лееше като река и Хауптман беше в разгара си. Случи се така, че насмалко щеше да пие „брудершафт“ с мъжа ми, защото той започна: „И тъй, господин Ман, аз мисля, ние двамата, ние сме все пак, ние сме все пак братя, и би могло, нали?“

Накратко: достатъчно!

Той не го каза докрай, но беше великолепен. Те не си заговориха на „ти“. Словата му тогава бяха все такива: „И тъй аз мисля, война, война? Отвратително! Но ще трябва да кажа война!“

Така потръгна чак до шест часа след обяд. След това се прибрахме с кола вкъщи, за да се проблемем. За вечерта беше определено тържествено представление на „Плъхвете“ в чест на Хауптман. Преди спектакъла Рихард Билингер, поет от селски произход, който беше написал пиеса под наслов „Нощ на духовете“, трябваше да произнесе слово. Билингер беше хвърлен по-късно в затвора от нацистите и ако някой искаше да му изпрати нещо, настояваше се да се посочи, че Билингер е в затвора заради противестествени полови сношения.

Билингер не можеше да започне речта си, завесата не можеше да се вдигне, всичко чакаше, защото този, който не идваше, беше Хауптман. Представлението трябваше да започне в осем часа, ала честваният все още не идваше и не идваше. Най-после той се появи със закъснение от половин час, но след това представлението на „Плъхвете“ мина много добре. Ние седяхме с него в ложата, а той беше пак натрапчив и мил. Той питаеше малка слабост към мен. По-късно нямаше никаква възможност да го видим. обстоятелствата, характерни за епохата, различните схващания бяха против това. Ние емигрирахме, на мъжа ми беше невъзможно да не се дистанцира от нацистка Германия, Хауптман остана.

Веднъж случаят ги събра в Цюрих, но и от двете страни не бе почувствувана нужда да се срещнат. В горния етаж на един магазин — „Лондон Хауз“ — на Цюрихската „Банхофштрассе“ мъжът ми пробваше костюм. Продавачът дойде и попита: „Знаете ли кой е долу? Господин Хауптман. Желаете ли да го видите?“ Мъжът ми каза: „Ах, може би ще трябва да изчакаме все пак малко по-други времена.“

На това продавачът му отвърна: „Точно това каза и Хауптман.“

Въпреки това неговата смърт развълнува мъжа ми. Веднъж в Гапшайн жена му ни разказа случката, как русите завзели Агнетендорф, пощадили къщата и им позволили да си заминат. Беше смърт при тъжни обстоятелства и при все че обстоятелствата бяха така тъжни, всичко можеше да бъде и по-лошо.

Бруно Валтер беше един от най-добрите ни приятели. Той дойде в Мюнхен от Виена в 1913 година като заместник на Феликс Мотл и дълги години беше кралски баварски генерален музикален директор и художествен ръководител на Мюнхенската дворцова опера, докато напусна мястото поради националсоциалистическа и антисемитска реакция и започна своя скитнически

живот. Бяхме съседи в „Херцогпарк“. В този квартал живееха много приятелски семейства. С Бруно Валтер се запознахме по много смешен начин. Неговите деца, двете момичета, ходеха с Ерика и Клаус заедно в подготвително училище — Ебермайеровото частно училище. Тъй като то беше твърде надалеч от „Херцогпарк“, наредихме децата да бъдат придружавани от училището и довеждани въкън от нашата и тяхната гувернантка, които се сменяха. Валтерови бяха дошли наскоро и ние не познавахме лично Бруно Валтер, докато той един ден не позвъни по телефона у нас.

Аз казах: „Радвам се да се запозная с вас, господин Валтер. Какво има?“ „Да, бих искал да ви кажа следното: Никак не е редно, дето вашият Клаус, на път за училище, дърпал косите на моята Гретел. Днес е станало и не би трябвало да се случва. Удивен съм, че Клаус може да върши такива неща.“ Аз отвърнах: „Това го чувам за пръв път и ще взема най-решителни мерки. Ще предупредим Клаус и той сигурно няма да стори такова нещо втори път. Няма да се случи друг път, господин Валтер, съжалявам за станалото.“ Това беше нашата първа среща, след която ние бяхме през целия си живот много добри приятели. Той беше страстно привързан към децата си баща. Неговата дъщеря Гретел беше особено прелестно дете, Клаус впрочем също.

Бруно Валтер дирижираше така наречените концерти на Академията, които даваше придворният оркестър, същевременно и оперен оркестър. Той биваше откарван за концертите на Академията от кочиш в синя ливрея, с прислужник до него, в придворна карета, теглена от два коня. И тъй като ние живеехме съвсем наблизо и посещавахме концертите, обикновено той ни вземаше и така ни беше съдено да се возим за концертите на Академията в придворен екипаж.

Валтер беше твърде увлекателен, темпераментен, приятен човек. Той притежаваше нещо обезоръжаващо и в известен смисъл беше и наивен човек. Естествено той беше и интелигентен.

Музиката сякаш беше родена с него. Винаги ме е изненаждало и съм се питала как е възможно музиката да увлече някой човек толкова много и все повече и повече да го увлича. Когато разучаваше някоя творба, опера, симфония, концерт, той биваше погълнат изцяло от нея. Той се пренасяше в нея и въпросната пиеса се превръщаше в нещо изключително за него. Той я ценеше, обичаше я, удивляваше ѝ се и се въодушевяваше. А когато идеше при нас, свиреше на пианото с часове и пееше, като обясняваше действията или сочеше особените красоти: „Трябва да ви обърна още веднъж внимание върху този пасаж, преди да тръгнете!“ След това пасажът идеше и той запяваше. Често правеше това. Беше крайно освежаващо. Като млад човек изпитвал силно чувство към новото. В своите спомени „Тема и вариации“ той разказва как предизвикал недоволство в консерваторията в Берлин, защото се застъпвал твърде много за Вагнер. А по това време това не било позволено в консерваторията. По-късно се застъпвал с всички фибри за Густав Малер, когото той ужасно много уважаваше. С право.

Може би моят мъж е музицирал даже и по това време. Той свиреше на цигулка. Имаше много хубава цигулка и не свиреше никак лошо. Той нямаше само техника, а по-продължителното свирене не го удовлетворяваше. Противно му беше да дилетантства, тъй като нямаше време за упражнения. После преустанови свиренето. Понякога свиреше с Ернст Бертрам Бетеновите сонати. След това Михаил получи цигулката.

Мъжът ми никога не е учил да свири на пиано, но той импровизираше по слух с най-голяма любов „Тристан“. Той обичаше музиката. И ако пожелаем да разделим людето на люде на окото и люде на ухото, той всъщност не беше човек на окото. И все пак естествено дотолкова, доколкото той беше в състояние да възприема цялостно всеки човек.

Извън литературата най-голям интерес проявяваше, без съмнение, към музиката, която е преминала във всички негови творби и тематично, и структурно. Към живописиста не проявяваше твърде жив интерес. Той забелязваше хубавата картина, посещавахе с охота някоя галерия, но живописиста идваше на трето място. Номер две беше скулптурата, номер едно — музиката. Винаги повтаряше, че ако би се родил втори път, с удоволствие би пожелал да стане диригент. Когато изявил такова желание и пред Бруно Валтер, последният му отвърнал: „Ах, и така си е съвсем добре.“ А в своята книга писал за поета Томас Ман: „Томас Ман и музиката! Не го ли владее повече, отколкото той сам подозира?“

Професурата на гастролни начала в Прайансът не беше завинаги. Тя беше продължена с още една година и след това срокът ѝ изтече в 1940 г. Лятото на 1940 година прекарахме в Кали-

форния и бяхме във възторг от тази страна и нейния климат. Калифорнийският пейзаж напомняше много на Израел. Той харесваше на мъжа ми. Скоро намерихме чудно хубав имот, който беше сравнително евтин и го закупихме. Някакъв филмов деец от Холивуд го беше придобил, но загубил охота към него и след това го преотстъпи евтино. С великолепен изглед към морето и към Каталина, той беше красиво разположен. В голямата му градина имаше палмови, портокалови и лимонови дървета. След това намерихме добър архитект, а за вътрешната уредба наехме сина на бивш богат берлински магнат на въглища, Хулдински. Този извънредно културен емигрант влачеше оскъден живот в Америка като архитект по вътрешна уредба. Дойде, попита ме дали не би могъл да се засеме с вътрешната уредба на нашата къща. Аз казах: „Да, мили Паул, аз имам пълно доверие във вас, но знаете ли тази работа никак не можем да си позволим.“

А той ми отговори: „Въобщие нищо няма да ви взема, само ще покрия разноските. Но след това, когато се заговори навсякъде из Холивуд, че аз съм наредил къщата на Томас Ман, то ще ме ползува извънредно много—би било много добра репутация.“

„Разбира се, че ще се заемете с работата.“ И той я свърши чудно хубаво. Къщата беше прелестна. Мъжът ми казваше, че това било най-красивата му работна стая и в нея се чувствуваше много добре. Климатът е особено приятен, защото не е твърде горещо, освен (много смешно) през месец октомври. Тогава понякога появяваше вятърът от пустинята, така горещ и сух, че листата на пишещата машина се навиваха сами на ролка. Беше тежка горещина. Ношите бяха свежи — по-хубаво от това не бихме могли и да искаме. До плажа се стигаше с кола за десет до дванадесет минути. Аз возех мъжа си всеки ден за разходка край океана и докато той се разхождаше, аз се къпех. Возех го дотам, а после го прибирах. При разходките никога не съм го придружавала — може би само веднъж. Той се разхождаше с удоволствие самичък — убедена съм, че през разходките е обмислял и стъкмявал туй, което е искал да напише на другия ден. Защото това беше времето, когато нищо не го смущаваше. Смятам, че не беше уместно да се разхождам заедно с него. Ала всеки ден се случваше да го спре някоя кола, когато той се разхождаше, и да го попита: „Можем ли да ви вземем?“ А тогава той казваше: „Не, по-добре не, бих искал мнението да се подвиза.“ И след това всички кучета обикновено се присъединяваха към него. Американците малко се разхождат — всеки случай така беше тогава.

И тъй, изградихме си тази къща в Палисадес естествено с ипотека — никога не сме били „богати“. Мъжът ми пътуваше много, за да изнася беседи. Имахме нужда от пари. Все нещо трябваше да имаме. В началото Ерика ни придружаваше при тези пътувания за изнасяне на беседи заради „времето за въпроси“. Томас Ман не можеше да отговаря така сполучливо на английски. Ерика обаче можеше добре и той ѝ казваше какво би трябвало да отговори вместо него и на евентуалния въпрос. Тогава тя казваше: „My father says“⁴ но винаги го предаваше свободно. Спомням си, че веднъж бяхме в един колеж някъде наблизо до Ню-Йорк — на Лонг Исланд, а Ерика не беше с нас. „Ами сега, какво ще правим с question period“⁵?“ попитах аз. Намери се някаква учителка, емигрантка. „Аз говоря английски и немски“, каза тя, „и щом дъщеря ви я няма, ще свърша работата ѝ с голямо удоволствие.“

Аз казвам: „Е, добре, ние сме ви благодарни.“

И тъй, дойде „question period“, а тя се обръщаше все така: „Mr Mann says and I sink, he is quite right in this.“⁶

Никой не е питал за нейното мнение и някак си мъчително беше да се слушат подобни неща, и то на такъв незадоволителен английски език. Аз не знаех дали Тома е харесвал това „време за въпроси“. Това беше чисто американски обичай, но той свикна с този „question period“.

През януари 1944 г. станахме американски граждани. Изпитите за придобиване на подданство не бяха никак лесни. Трябваше доста да се готвим, да познаваме до известна степен не само конституцията и ресорите на правителството, но и да знаем нещо за администрацията и законодателството на отделните щати и градове, което беше значително по-трудно. Доколкото си спомням, всичко на всичко беше доста шекотливо, но двамата издържахме изпита. Аз бях учила по-добре от мъжа си, който умееше да извърти хитро и обиграно въпросите, които му се

⁴ „Баща ми казва . . .“ Бел. прев.

⁵ Време за въпроси. Бел. прев.

⁶ „Мистър Ман казва и аз мисля, че той е напълно прав в това.“ Бел. прев.

струваха някак си неясни и тъмни, и да се наговори добре пред изпитващата го дама. Той ѝ написа хубаво посвещение в нейния екземпляр от „Буденброкови“, който тя пъхна на съдията, а той поиска след това да има още един екземпляр. Така приятно протече приключението.

Макс Хоркхаймер и неговата жена ни бяха свидетели. А непосредствено след това отпразнувахме в един ресторант издържания изпит и процедура и Хоркхаймер разказваше, че като го попитали да каже по съвест и честно дали Томас Ман представлява един желан поданик, той отговорил: „Jou bet!“⁷ Цялата тази история, що се отнася до чехите, беше някак неприятна на мъжа ми. Той писа на Едуард Бенеш, когото уважаваше, дълго писмо и му обясни, че не бивало да схваща смяната на поданството като акт на неблагодарност. Трябвало да направим крачката, защото живеем в тази страна и ще живеем и по-нататък в нея, а сръкът, в който бихме могли да получим американско поданство, бил изтекъл. Бенеш му отвори мило.

В Калифорния беше се зеселила цяла колония немски бегълци-литератори, музиканти, хора от филма и театъра, повечето от които дойдоха след нас и с наша помощ. А където има добри съседи, където има добри приятели, там кръгът действа стимулиращо, там е животът, там е домът. Тук пристигнаха: Шьонберг, Айслер, Валтер и сигурно още две дузини и повече приятели. В емиграция всяка къща е отворена и в Калифорния ние поддържахме повече връзки с писатели, отколкото в Мюнхен. Преди всичко бяхме в добри приятелски връзки освен с Франкови и с Верфелови и много пъти сме били зедно с тях. Верфел, противно на повечето емигранти, печелеше много добре в Америка. С „Песен за Бернадет“ той пожъна веднага огромен успех. „Song of Bernadette“ стана Book of the Month Club, след това дойде филмът — той натрупа цял куп пари веднага, някак си другояче от нас през първите години. Франц Верфел беше болен, тежко болен от сърце. Аз отидох у Верфелови — той лежеше на легло — и му казах: „Представете си „Яков“ е станал сега Vox-of-the Month Club.

Той така се зарадва, че почервения целият. „Алма, Алма — викна той — ела. Трябва да го чуеш. Та не е ли великолепно?“

Винаги му беше неприятно, че печелеше толкова много в сравнение с останалите емигранти и когато Томас постигна този успех, своя първи голям американски успех, той се радваше като дете.

Алма Малер беше личност. Моят мъж държеше много за нея. Тя пиеше много прекалено сладки ликьори, а по природа беше доста зла. С удоволствие се занимаваше с клюки и успя да накара и Арнолд Шьонберг да похвърля във връзка с разказа за дванайсетте тона във „Фаустус“, че Томас Ман му бе откраднал теорията за атонална композиция. Томас Ман зае от Шьонберг, с когото бяха приятели, неговата книга „Учение за хармонията“ и я изучи, но за кражба и дума на можеше да става. Шьонберг не беше чел „Доктор Фаустус“, всичко беше почерпил от Алма. Той се сърди на мъжа ми и във второто издание на книгата имаше забележка, съгласно която Шьонберг, а не Адриан Леверкун е създателят на това учение за композиция. С това Шьонберг се помири. Шьонберг не беше особено привлекателен човек, но и жена му, Гертруд Шьонберг, не харесвах също. Но и на нея не ѝ беше много леко с нейния тираничен мъж. Понякога бивахме канени на гости от тях — те бяха наши съседи. Човек се чувствуваше тиранизиран при тях, тъй като Шьонберг не можеше да понася пушенето на тютюн и жена му трябваше да отказва на гостите пушенето, което беше неприятно за хора, които пушеха с удоволствие. Така беше с моята дъщеря Ерика, страстна пушачка. Тя не се чувствуваше добре, ако не изпусеше цигарата си след храна. Шьонбергови имаха две ужасно невъзпитани момчета. Винаги когато родителите им имаха гости, съществуваше опасност да дойдат по нощници и да кажат: „И ние искаме да получим нещичко.“ Единствената възможност да усмирят въобще двете момчета се състоеше в това да накарат двамата да легнат в родителските легла, а много красивата, по-възрастна тяхна сестра Нуриа, омъжила се по-късно за музиканта Ноно, да ги надзирава. У Шьонбергови всичко вървеше надолу с краката. Гертруд Шьонберг не беше помалко мъчна от мъжа си, който, както чувах по онова време, ѝ създаваше големи грижи. Той не беше много млад, не беше здрав, а в Америка не намери и най-незначителен отклик. Едно от неговите невъзпитани момчета беше най-добрият тенисист на колежа си и печелеше много

⁷ „Гарантирам“. Бел. прев.

награди, с което Шьонберг се гордееше. Ала един ден, като се разхождали той и жена му, по пътя им насреща идвала млада съпругеска двойка. Младата жена шепнела нещо на мъжа си и двамата измерили с поглед Шьонберг, разминавайки се с него. Шьонберг се спрял и се обърнал към младата двойка, която също се спряла и се вглеждала. Тогава той чул как младата жена казала на мъжа си: „Това е бащата на Шьонберг!“. Шьонберг беше болен от сърце и беше много суверен. Той се ужасяваше например от всяко 13-о число на месеца и вярваше твърдо, че ще умре на някой 13-и. В края на краищата той беше вече на 76 години. На всяко 13-о число от месеца той ставаше неспокоен и вечерта Гертруд Шьонберг трябваше да седи до него и да го държи за ръката. А на другата страна на стаята се намираше часовникът и той се взираше в часовника и наблюдаваше как отминава тринадесетият ден от месеца. На 13 юли — смятаме че беше 1951 година — било пак така. Тя седяла пак там и часовникът чукал. Най-после настанало полунощ. Шьонберг станал от мястото си, изкачил се по стълбите, за да си легне да спи, а Гертруд отишла, както винаги в кухнята, за да му направи приспивателното. Той изпивал всяка вечер по една чаша боврил. Когато занесла чашата в неговата стая, той лежал безжизнен. Гертруд се изплашила до смърт и погледнала към часовника. И била фиксирана, както и той, от часовника. Тогава тя видяла, че още не е полунощ; часовникът в стаята долу го бил изпреварил с няколко минути. И някой ми беше казал, че Гертруд Шьонберг оттогава насам се измъчвала от мисълта, че може би той се е изплашил само от часовника и че може би нямало да умре в този миг, ако часовникът му бе показвал, че още не е минало полунощ.

Не бих могла да кажа къде се запознахме с Ханс Айслер. Не вярвам да е било у Шьонбергови. Във всеки случай често го виждахме; той идваше често у нас и ние при него. Той забавляваше много мъжа ми, особено със своите критически бележки по отношение на Вагнер. Винаги казваше: „И тъй, вижте например този пасаж, та това — казвам го винаги — е стар мошеник!“ Разговорите им бяха действително приятни поради крайно различните им схващания. Айслер беше постоянно във възбудено състояние, за да противоречи, и презираше много от ефектите на Вагнер. И за Пфиднер са говорили, за неговата „Палестрина“ — една творба, която мъжът ми харесваше и даже я чувствуваше като малко сродна по душа. Айслер я обявяваше направо за една от най-старите вехтории. Мъжът ми го слушаше с удоволствие. Той беше образован, целият обладан от *Esprit* и действително твърде забавен.

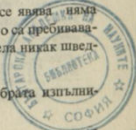
Чарли Чаплин виждахме също често. Средахме го при Фиртелови, но и при Айслер. Моят мъж беше най-благодарната публика, която може да се измисли. Той преставаше да се забавлява сред общество, щом някой започваше да разказва истории. Той не отдаваше голяма стойност на задълбочаващи и на високо ниво разговори. Той можеше да слуша Чаплин безкрайно. А Чаплин разказваше увлекателно спомени из своята младост, за своето първо излизане на сцената, за своите неуспехи, много смешно, много живо и много шеговито. При това той не театралиничеше, а беше забавен разказвач. Мъжът ми се смееше до сълзи и трябваше да си бърше непрекъснато очите. По-късно посетих Чаплин още веднъж във Вевей. Там той притежаваше хубаво имение. Мъжът ми не беше вече между живите.

Между мъжа ми и Берт Брехт не съществуаше симпатия. Някак си не си подходяха. В Калифорния сме го срещали случайно. В Германия Томас Ман никак не го е познавал. Спомням си, че в Мюнхен Терезе Гизе⁸ му беше донесла една пиеса от Брехт. Гизе беше приятелка и на двамата. Мъжът ми, след като прочете пиесата ѝ, я върна и ѝ каза: „Я виж ти, плашилото и на двамата. Мъжът ми, след като прочете пиесата ѝ, я върна и ѝ каза: „Я виж ти, плашилото имало талант!“ Гизе предала на Брехт тези резки похвални слова, а той, поласкан, ѝ казал зложелателно: „Собствено винаги съм намирал неговите кратки истории за много добри.“ Доколкото ми е известно, Брехт никога не е чел роман от Томас Ман.

По повод на „Майка Кураж“ някой ме попита: „Знаете ли защо в пиесата се явява няма жена?“

Аз казах: „Не, не зная.“ Има наистина нещо изненадващо в пиеса да се явява няма жена. Тогава той ми каза: „Тази роля Брехт е написал за жена си, защото, когато си пребивавал в Швеция, те не са били от дълго време там, за да научат езика. Вайгел не знаела никак шведски език. Затова той измислил за нея ролята на няма жена.“

⁸ Видна артистка от Мюнхенския „Шаушпилхаус“ преди Хитлер. Най-добрата изпълнителка на Майка Кураж според самия Брехт. — Бел. прев.

Защитната реч на Брехт пред Committee of the — American activities⁹, по-късно наречена комисията на Маккарти, беше предавана по радиото и аз я чух. Брехт беше хитър. Той се представи за глупав и другите оглушиха. Цялата тази история с loyalty checks¹⁰ беше най-голямото безобразие, но днес е почти също така лошо. Ние преживяхме цялото така наречено време на Маккарти и мъжът ми беше нападан непрекъснато като комунист, какъвто той през живота си не е бил.

Хайнрих Ман беше много нещастен в Америка. И той, и неговата жена получиха разрешение за пребиваване чрез симулативен договор, сключен с холивудски фирми, ала Хайнрих беше свършено непознат в Америка. Освен „Хенри четвърти“ нищо друго от него не беше преведено и никой нищо не знаеше за него, освен няколкото емигранти. Първият том на „Хенри четвърти“, издаден от Л. Б. Фишер, имаше решителен успех, след това вторият том — много по-малък. Беше твърде несправедливо и моят мъж страдаше много от тази несправедливост. Хайнрих живееше в бедност, ние го подпомагахме, доколкото можехме. Той живееше в отшелническа самота. Наистина той получи в началото чрез Максим Литвинов, съветски посланик в САЩ, финансова подкрепа, но тя не стигаше и след това спря. Литвинов му предаде хонорарите за неговите публикации в Русия, недостатъчни за неговия начин на живот, и ние се притичвахме на помощ.

Легенда е, че Томас Ман, след операцията на белите му дробове, бил получил по същия начин, значи чрез Литвинов, ампули и медикаменти за оздравяването си. Такова нещо не е имало, не беше и необходимо, защото моят мъж повнесе изненадващо добре операцията. Тогава той беше тъкмо на 70 години и в болницата казаха, че за първи път извършвали такава тежка операция на белите дробове на мъж на такава възраст. Едновременно направиха такава белодробна операция на мъж на 35 години и моят мъж се възстанови по-бързо от този толкова млад пациент. Томас Ман вярваше, че ще умре на 70-годишна възраст като майка си и това го беше написал, поради което бе и интервюиран. Но аз мисля да го е вярвал съвсем сериозно. Всъщност той не беше суеверен. Беше привързан към числото 7, беше привързан и към майка си, но да е бил сериозно убеден, че ще умре на 70-годишна възраст, аз се съмнявам. Казваше, че това все пак опасно за живота заболяване представлявало заместител на смъртта. Казваше по-натък, че не би могъл да се възстанови така бързо, ако не е имал такова голямо желание час по-скоро да се върне към работата си. Той пишеше „Доктор Фаустус“ и искаше на всяка цена да завърши книгата. Когато беше установена болестта, аз се намирах в много лошо положение. Никой нямаше тук, децата бяха на война, аз носех цялата отговорност. Заобиколена от всички страни със съвети, аз трябваше да викам този или онзи лекар, трябваше да сторя това или онова. Наредих да дойде един специалист, някой си доктор Розентал. Той прегледа мъжа ми и като го запиташ: „И тъй какво ви е впечатлението?“, той каза: „Работата е лоша, тумор, рак — and are going upstairs and tell the patient to be patient.“¹¹ Казвам: „We are not going upstairs and we are not going to tell him.“¹² Аз обясних по-късно на Томи: „Д-р Розентал те прегледа съвсем обстойно и очевидно ти имаш абсцес в белия дроб, който трябвало да се отстрани колкото е възможно по-бързо и трябвало да отидем при някой първокласен хирург, специалист по белите дробове.“

Аз се осведомих, говорих по телефона с Мартин Гумберт, който освен дето беше прототип на Май Сахмe от последния том на „Йосиф“, беше и много добър лекар. Той ми препоръча д-р Адамс от Чикаго като абсолютно първокласен. Раз, два, три, заведохме с кола мъжа ми в Чикаго и трябваше да почакаме известно време, докато правеха анализ на предварителните изследвания. Направиха още една бронхоскопия, при която туморът беше потвърден. Операцията беше напълно сполучлива. Моят мъж знаеше поначало за какво става дума и какво беше заложено на карта, но не искаше никак да го повярва. Хайнрих, като чул, че Томи ще трябва да бъде опериран, беше не на себе си, загрижен. Той ми каза, че искал да замине за Чикаго. С мъка предотвратих това намерение, защото знаех, че мъжът ми ще бъде извънредно обез-

⁹ Комитет на американските активисти. Бел. прев.

¹⁰ Проверка на лоялността. Бел. прев.

¹¹ „И ние сега ще се качим горе и ще кажем на пациента да бъде търпелив.“ Бел. прев.

¹² „Ние няма да се качим горе и няма да му го кажем.“ Бел. прев.

докоси. От страна на Хайнрих това беше много мило, но можаш да му кажа само: „Моля ви не правете това.“ Тогава той му изпрати телеграма в болницата, която не показах на мъжа си, защото от нея лъхаше такава дълбока загриженост, от която моят мъж би помислил, че животът му се намира сред най-голяма опасност. Но Хайнрих се беше привързал към по-младия си брат в една изненадваща и растяща степен. Неговата привързаност и скромността му растеше с течение на годините. Не беше никакво кокетство, когато веднъж при някакъв разговор той ми каза: „И тъй, от нас двамата Томи е по-големият, това е сигурно и върху това съм свършено наясно.“ Той действително го чувствуваше и едва ли не обожаваше брат си. На Ерика казаше: „Твоят баща и аз сега се разбираме много добре в политическо отношение, само че твоят баща е малко по-радикален.“ Когато Хайнрих загуби жена си, той живя известно време при нас и аз се грижех за него, безпомощен, какъвто си беше през всички останали години. Нешата с Нели не бяха хубави. Когато беше жива, всеки миг ми викаха по телефона — била намерена в калта. Тя управляваше кола, което беше научила в Калифорния, и често пъти беше намирана пияна на кормилото. В пияно състояние на кормилото — та това е строго наказуемо, нали? На два пъти я отвеждаха в санаториум за нервно болни. Често пъти беше правила опити да се самоубие, докато при петия път най-сетне сложи край на живота си със свръхдоза от пришивателни средства. Хайнрих беше много страдал от тези нейни депресии, а след това и от загубата ѝ. Смъртта на неговата жена го направи още по-самотен. Обади се у нас по телефона и когато го запитах: „И тъй, Хайнрих, как сте?“, той каза: „Не сме добре. Нели току-що почина.“ Такъв беше той — един твърде странен човек. Той беше и много сустен. Нели и той обитаваха по мое мнение лошо, старомодно, неприветливо жилище, наблизо до град Лос Анжелос, доста отдалечено от нас. Когато Хайнрих идваше у нас, аз го докарвах с колата и го връщах с нея. След като Нели почина, хазайнът го предупреди да напусне жилището. Известно време договорите за наем бяха замразени, но след това закрилата, учредена в полза на наемателя, беше премахната. Хайнрих беше привързан много към жилището, защото беше свързано със спомени за Нели и не искаше в никакъв случай да го напусне. Той съчини едно писмо, което трябваше да бъде преведено на английски език и в това съчинение се казваше: „Мистер Ман няма да предаде жилището, защото той не иска и защото той не трябва да го напусне.“

Той трябваше обаче. Намерих му в Санта Моника едно много удобно жилище, недалеч от нас, което естествено за мен, а и за него беше по-добро. Всъщност то беше такова, от каквото се нуждаеше. Къщата имаше голямо жилищно помещение с ъгъл за трапеза, баня, кухня и две спални стаи, едната за него, а другата за икономката, която едновременно беше и школувана болногледачка. Тя беше емигрантка и се грижеше за него така добре, както никоя друга от неговите страни жени не го е гледала.

Случай с това жилище по мое мнение беше щастлив и аз му казах: „Хайнрих, сега действително намерих за вас нещо хубаво. Вярвам, че ще ви хареса. Днес след обяд ще отидем с колата и ще го разгледаме.“

Показах му всичко: „Вижте хубавата жилищна стая. Там е мястото за вашите регали, тук пък можете да поставите вашите шкафови с книги. Тук пък е вашата спална стая и тази на помощницата ви.“ Той каза: „Да, но къде ще се храним?“ Аз казах: „Господи, Хайнрих, аз мисля, че там, в ъгъла на хола? Нали?“

Ако се поставят кръглата маса и столовете в трапезарията, нали? Аз мисля, че няма да дават големи динета въобще. А отвъд е кухнята с отвор, през който ще се подават ястията.“

Но къде ще се храним? Той си имаше своите претенции и ги предявяваше с една странна смесница от формалност и комичност. След това прие милостиво жилището, наредих всичко в него и после той влезе там.

Колкото повече застаряваше, толкова повече се привързваше към Любек и отново четеше „Буденброкови“, и на пределна възраст говореше все повече и повече на любекски диалект.

Един ден някакъв стар познат от Любек, с когото той не беше приятел, му писал. Този познат обичал да рисува с маслени бои. Той беше адвокат и вече възрастен господин. Той писал на Хайнрих дали не би могъл да му достави маслени бои. Хайнрих се обади веднага по телефона: „Катя, този господин има крайна нужда от маслени бои, погрижете се да ги намерите веднага и ги изпратете.“ Казвам: „Хайнрих, но сега остават само осем дена до Коледа. Имам да свърши

вам ужасно много работа. Всички деца ще дойдат, ще трябва да ходя на пазар и да свърша толкова много работа. Не би ли могло да го сторим непосредствено след празниците?"

Той каза: „Ех, Катя, вие сте толкова добросъвестна, за да не сторите това. Защо пък не веднага?"

След това аз го и сторих „веднага“.

Той прие назначението си за председател на Академията в Източен Берлин. Беше хубаво, дето го повикаха, но едновременно аз виждах с голяма загриженост, че здравето на Хайнрих беше разклатено и си мислех, че ще го поставят на показ, че ще трябва да държи речи. А той не беше човек за такива неща. Писах до Академията, когато дойде там, да бъде много щаден. Той не е човек, който ще се явява на събрания, за да държи речи. Нужни са големи грижи и събразителност. Той не може да доживее назначението си и така може би беше съвсем добре. макар, че един залез на живота сред достойнство и почести би бил повече от желан след едно неблагоприятно десетилетие в Америка, която не си взе бележка за него. Той умря твърде блажено. Сутринта болногледачката ми позвъни: „Ах, господин Ман още не се е събудил. Сърцето му тупти, но той изглежда безжизнен, не се събужда.“ Казах веднага: „Това не вешае нищо добро. По-добре е да извикате лекар. Лекарят диагностицира веднага, че се касае за кръвоизлив в мозъка. Хайнрих е прекарал последната си вечер пред радиото и слушал музика. Той обичаше италианска музика и нашият тамошен преподавател предаваше нея вечер концерт от Пучини. Пучини, когото Хайнрих обичаше най-много от всичко. Слушал е музика, легнал си е ободрен и радостен и е заспал, за да не се събуди никога вече. Той беше на 78 години и смъртта го завари пред неговия рожден ден — 27 март. Рожденият ден на Голо се пада на същата дата и той казал на племенника си: „Нали на 27 март ще се празнува? Гледай да дойдеш.“

Тогава Голо беше професор в Клермон, в един колеж, отдалечен на много авточасове от нас. Но Хайнрих настоявал: „Трябва да дойдеш, Голо!"

До този двоен рожден ден обаче не се стигна.

Адорнови живееха по това време също в Калифорния. Адорно, по-точно Визенгрунд-Адорно, даваше на мъжа ми съвети по музика при написването на „Доктор Фаустус“. Моят мъж се разбираше много добре с него и му изказа в „Произходът на доктор Фаустус“ голяма благодарност за неговите съвети, помощ и подкрепа. Бруно Валтер не му е давал съвети, а с Шьонберг всъщност не се е съветвал, при все че мъжът ми в разговори, когато той идеше у нас или ние бяхме у тях, е изкопчвал по нещичко. И вярвам, че Шьонберг водеше тези разговори с удоволствие, но истинският съветник на мъжа ми беше Визенгрунд-Адорно.

Мъжът ми прочел на Бруно Валтер книгата на части и Валтер бил докачен от мисълта, че музиката била нещо така тайнствено, опасно демонично, едва ли не в съюз с дявола. Такова нещо той не искаше и да знае. Как така музиката? Как може музиката, нещо така възвишено, музиката, която привлича към себе си децата, да поставя някого в опасност? Това той никак не искал да прозре. Съветите на Визенгрунд-Адорно бяха от музикално-техническо естество, а там той беше много посветен. Смятам, че те двамата едва ли са спорели, всичко вървеше много гладко и мъжът ми едва ли му е противоречел. Разговаряли са, мъжът ми го е питал, но Адорно нищо не му е продикувал.

Тъй като Адриан Леверкюн е модерен музикант, не може да съществува съмнение, че Адорно е могъл да посъветва моя мъж във връзка с по-късните композиции на неговия герой, като „*Aprosa lipsis am figuris*“, както и относно Кречмаровото тълкуване на Бетеговата соната за пиано опус 111. Ала изложението е от край до край на моя мъж. Адорно му е обърнал внимание върху някои неща, обяснил ги е на Томас Ман и му е назвал специалните понятия. Голямо заблуждение е, когато след това Адорно смяташе, че книгата в съществената си част била написана от него, тъй като музиката играела доста голяма роля в нея. Понякога той беше като пошурирал от претенции и блазираност. Беше много смешно и съществуват няколко анекдота за „неговия“ „Фаустус“. Имахме една обща приятелка — Ева Херман. Тя правеше отлични карикатури и притежаваше много вкус. Херман си построил прелестна неголяма къща и затова ни канеше на трепеза винаги поред. Тя имаше голямо жилищно помещение, но място за вечеря при нея не намираха повече от шест души. И така тя канеше още шест до осем души за след вечеря на кафе и ликьор. Адорнови бяха преди четиринадесет дни на вечеря и ето че ние и още

една съпругеска двойка дойдохме наред. Не знаей кои бяха тези хора. Случи се беда, електрическата печка отказа да работи поради късо съединение и вечерята се забави с четиридесет минути. Поради това гостите, поканени на аперитив, бяха дошли рано — бяха пристигнали още в 8 часа и три четвърти. А първи бяха дошли Адорнови. Нашата приятелка изтича веднага в жилищното помещение и каза: „Случи се малка неприятност, вечерята се забави поради тази и тази причина с четиридесет минути, съжалявам ужасно много. Ние ще поседим по-кратко време на трапезата, но ако бихте пожелали междувременно да хвърлим поглед в новите списания, най-новото издание на „New Yorker“ е тук, може би ви интересува, разгледайте го малко.“ Тогава Визенгрунд-Адорно каза: „Туй, дето ме оставяте да чакам тук, е такава обидна среща с Томас Ман. Наистина не съм в състояние да го приема. Неповятно ми е.“

Странно схващане беше това отъждествяване с Томас Ман. Един следобяд моят мъж си беше полегнал след трапезата, както винаги правеше. Аз седях в стаята и се занимавах с нещо. Стаята имаше врата, която водеше към градината. Тя беше отворена. Изведнъж виждам как Визенгрунд-Адорно иде през градината. Той беше облякъл изцяло тъмен костюм. Той влиза и аз казвам: „Но, господин докторе, така тържествено, и то през градината.“ Той направи съвсем сериозна и официална физиономия и каза: „Да, много неприятна работа е“ и ме попита дали може да поговори с мъжа ми. Аз казвам: „Не, та вие знаете, че той спи по това време, но ако бихте пожелали да го почакате половин час.“

Той седна, поведомеко разговор и изведнъж започна да разправя за своята голяма грижа: Мъжът ми в своя „Произход на доктор Фаустус“ не бил споменал Хоркхаймер. Аз му казвам: „Но как така? Господин Хоркхаймер е наш любезен приятел, но с „Произходът на доктор Фаустус“ той няма ни най-малко общо, а че вие сте помагали на моя мъж, това е известно надлъж и напречно.“ Визенгрунд-Адорно каза: „Не, не това е невъзможно. Хоркхаймер ще бъде дълбоко засегнат.“ Аз отвърнах: „Да, и какво да направим?“ А той: „Виждам само една възможност, мъжът ви най-малко да рецензира една нова книга, например в „New York Times.“ И по този начин работата беше уредена: книгата беше от Хоркхаймер и Адорно, тяхната „Диалектика на просвещението“. Тя беше изпратена на мъжа ми и когато Голо дойде, той му каза: „От тази работа не разбирам нищо. Не можеш ли ти да напишеш рецензията?“ Голо я написа, „Ню Йорк Таймс“ я напечата под името Томас Ман.

След като се бяхме завърнали и заживели отново в Швейцария, един ден дойдоха — трябва да е било 1952 или 1953 година — студенти от Франкфурт, от тамошния социологически институт, където Адорно преподаваше, интервюираха моя мъж и го разпитаха за Адорно. Мъжът ми каза: „Да, да, Адорно ми помагаше много в музикалните работи.“ Тогава аз казах: „Разбира се, но това не е основание да смята или трябва да смята, че той е написал книгата.“ Студентите докладвали на Адорно и естествено аз му станах много неприятна. Но аз смятам, че фактите имат предимство пред суетата, нали?

Начинът, по който работеше Томас Ман, беше феноменален. Когато пишеше някоя книга, той се задълбочаваше така нечувано много в нейния евентуален предмет и проучаваше много, и все още, и още непрекъснато, докато се занимаваше с нея. Той си набавяше всичко, което имаше познавателна стойност, набавяше си маса материал. Но шом книгата беше готова, той забравяше всичко.

По времето на „Доктор Фаустус“ той беше наред с другото голям теоретик на музиката, по време на „Йосиф“ — голям египтолог, ориенталист и теолог, медик за нуждите на „Вълшебната планина“. Но забележително и странно — той бързо забравяше всичките си помощни средства, както и придобити познания.

В архива „Томас Ман“ в Цюрих се намират всички книги, които е използвал за „Йосиф“. Той се занимаваше твърде живо с ориенталски работи, след това ги усвояваше и всичко преработваше в книгата и тогава, шом беше в състояние да напише *finis operis*, ориенталистиката не го интересуваше повече. Така беше с всичките му работи. Качества на учен той не притежаваше. Той вземаше това, от което се нуждаеше, и повече не искаше. Той казваше шеговито, че не знаел нищо повече от това, което имало в неговите творби и затова не бивало да го разпитват и изпитват.

Само както се каза, към музиката проявяваше винаги интерес. Тя беше изключението. Тая наклонност не угасна никога у него.

Синът ми Михаел има две момчета. Едното от тях, малкият Фридо, е моделът за Непомук Шнайдевайн във „Фаустус“. Моят мъж обичаше много тоя внук. Когато писа на Бруно Валтер за плана си да предостави на малкия Фридолин да играе роля в книгата, Валтер му отговори, че това било хубава идея и че той си представял тази глава като някое „алегро модерато“.

Старите и състарените лица след толкова дълго време, след войната. Невинаги беше възрадащо. Ние познавахме Вили Фуртвенглер. Бащата на Фуртвенглер, когато бях дете, беше много известен археолог, който преподаваше в Мюнхенския университет. Моите родители познаваха семейството, както беше обичайно сред професорите. Вили Фуртвенглер беше четири години по-млад от моя брат близък и от мен. Майка му го държеше вкъщи като момче „чудо“. Той изглежда и не порасна, защото си остана дете „чудо“. . . след това стана възрастен. Срещали сме се случайно в Мюнхен и на Тегернзее, където те имаха имение. Вили Фуртвенглер остана в Германия, в Берлин, докато ние напуснахме страната през 1933 година. Като се завърнахме през 1952 г., той писа на мъжа ми писмо — хубаво би било, ако се видят сега. Моят мъж му отговори, че желанието му прави чест, радва го до известна степен, но между тях лежала твърде голяма, прекалено голяма пропаст и той смятал, че тази среща няма да бъде от полза и може би трябвало да се откаже от това намерение. Това докачило Фуртвенглер до безумие и при някакъв случай той се изразил, както следва: „Аз не съм Томас Ман, за да сменям при всеки случай националността си така, както се сменя риза.“ А след това то беше и напечатано. Никой не е мислил, че Томас Ман ще достигне осемдесетгодишна възраст и никой не е и помислил, че преди всичко той ще бъде до осемдесетгодишния си рожден ден така работоспособен. Той беше нервен, чувствителен, изпадаше лесно в депресии, но това се случва с мнозина от хората на изкуството. Здравото му не беше никога много стабилно, винаги все си имаше по някоя болка; най-тежкото заболяване беше рак в белия дроб, но той се възстанови много бързо и девет години след това почина от артериосклероза. Отначало лекарите диагностицираха тромбоза, но това възпаление на вените в крака беше само секундарно явление.

Годината, в която се чествуваше Шилер, съпадна с неговата осемдесетгодишнина. Той написа речта „Опит върху Шилер“, която следваше да изнесе в Щутгарт при тържеството. Той работи толкова много над тая реч, че тя беше все повече и повече удължавана, докато най-сетне достигна 120 машинописни листа, а бяха предвидени само 20 листа.

Когато Томас Ман подготвяше някоя беседа, тя винаги беше прекалено дълга. Задача на Ерика тогава беше да предприеме необходимите задрасквания и съкращения. В това тя беше майсторка. Тя трябваше да съкрати речта за Шилер до една шеста.

Тържеството в Щутгарт беше внушително. Публиката беше видимо развълнувана. Беше голямо напрежение. А след това поехме за Любек, където останахме цяла седмица и Томас Ман бе провъзгласен за почетен гражданин на града Любек. В един от дните той чете в градския театър от свои творби в продължение на час и половина. Даже и при така запълненото и богато на програми посещение в Любек той не искаше да изпусне спектакъл в градския театър. През целия си живот той ходеше на театър с удоволствие, за да гледа немска пиеса. Тя му липсваше в Америка. Една пиеса, „Фиоренца“, бил написал на младини и Макс Райнхардт, когото познавахме добре от Берлин, а по-късно и от Америка, му казваше винаги в Берлин: „Господин Ман, достатъчно е да напишете само някакъв диалог и аз ще го поставя веднага, такъв, какъвто и да бъде!“ Но той никога не се реши. Съвсем накрая поиска да напише една пиеса „Сватбата на Лютер“, но той беше събрал само материала и не беше написал нито ред до своята смърт. Неговата област беше романът, прозата. Той притежаваше наистина чувство, че е последният голям немски разказвач. Беше наясно, че буржоазната епоха е отминала и че би трябвало да дойде и ще дойде нещо друго. Но той принадлежеше на тази епоха, макар и да беше склонен да пародира нейните слабости.

За въздействието на своето творчество не беше съвсем сигурен. Винаги е казвал: „Това не може никой да предвиди.“ Но ето сега—петнадесет години от смъртта му — и творчеството му е още живо. Той постоянно е говорил с изключително благоразположение за неща, които вероятно ще настъпят, които не можеха да се видят в подробности. Собствено той е говорил, без каквато и да е болка от раздялата с буржоазната епоха. Сигурно е имало неща, за загубата на които би съжалявал, ако бе я преживял. Лично той се разглеждаше като последен от една велика епоха.

Превел от немски: Борислав Филипов